

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1537274

Dijital Çağda Güzeli Hakikat Olarak Sunmanın İmkânı Üzerine¹

On The Possibility of Presenting Beauty As Truth in The Digital Age

Ayşe EROĞLU^{a*}

^a Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3935-1353

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 22 Ağustos 2024

Kabul tarihi: 29 Mayıs 2025

Anahtar Kelimeler:

Felsefe tarihi,

Hakikat,

Güzel,

Dijital çağ,

İslam estetiği ve Türk İslam Sanatları.

ÖZ

İnsan değerle var olan bir varlıktır. Değerler olmadan insan, var olamaz. Değerlerden biri belki de en önemlisi hakikattir. İnsanı anlamlı kılan değerlerden bir başkası ise güzeldir. Bilgi, hakikat değeri ile var olurken; sanat ise güzel değeri ile var olmaktadır. Hakikatin güzelle dirsek teması felsefe tarihinin her döneminde görülmektedir. Güzelin ve hakikatin varlığı geçmişten günümüze filozofların ilgilendiği felsefi meselelerden biridir. Günümüzde enformasyonla birlikte hakikatin yitirilmesi ve anlamsızlaşmasıyla birlikte hakikate verilen anlamla birlikte güzele verilen anlam değer de deformasyona uğramıştır. Dijital çağ güzel ve hakikat kavramlarının anlamını değiştirmekte, dönüştürmekte ve muğlaklaştırmaktadır. Dijital çağla birlikte estetik beğeni yargılarımız değişmiştir. Bu çalışma dijital çağın beğeni yargısının Türk İslam sanatları ile değiştirilebileceğini iddia eder. Çalışmanın konusunu, enformasyonla birlikte yitirilen hakikat ve güzel bilincini yeniden inşa edebilmek oluşturmaktadır. Bu çalışma, güzel ile hakikat arasındaki ilişkinin anlam derinliğini koruyarak bu ilişkiyi kopmadan sürdürülebilmenin olanaklarını tartışmayı ve bu baği felsefi açıdan dinamik bir biçimde yeniden inşa etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, İslam estetiği çerçevesinde oluşturulan Türk İslam sanatlarının hakikat ve güzellik ilişkisini yeniden anlamlandırmadaki rolüne dikkat çekerek, dijital çağın estetik anlayışına alternatif bir yaklaşım sunmayı hedeflemektedir. Bu çalışma, güzeli hakikat olarak sunabilmenin Türk İslam sanatları ile mümkün olabileceğini ileri sürer. Dijitalleşme ile yok olmaya yüz tutan güzel ile hakikat özdeşliği ideali, ancak bu ideal ile yola çıkan Türk İslam sanatları tanıtmak, tanımak, icra etmek ve dijital çağın imkânlarıyla yeniden yorumlamakla gerçekleştirilebilir. Böylece Türk İslam sanatları hem toplum tarafından daha çok tanınır, icra edilir ve yeniden yorumlanır. Çalışmada hermenötik yöntem kullanılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 22, 2024

Accepted: May 29, 2025

Key Words:

History of philosophy,

Truth,

Beauty,

Digital age,

Islamic aesthetics and Turkish Islamic Art

ABSTRACT

Human being is a being that exists with values. Without values, the human being cannot exist. One of the values, perhaps the most important one, is truth. Another value that makes human beings meaningful is beauty. While knowledge exists with the value of truth, art exists with the value of beauty. The elbow contact of truth with beauty is seen in every period of the history of philosophy. The existence of beauty and truth is one of the philosophical issues that philosophers have been interested in from past to present. Today, with the loss and meaninglessness of truth with information, the meaning and value given to beauty has been deformed along with the meaning given to truth. The digital age changes, transforms and obscures the meaning of the concepts of beauty and truth. Our judgments of aesthetic taste have changed with the digital age. This study claims that the judgment of taste of the digital age can be changed with Turkish Islamic arts. The subject of the study is to rebuild the consciousness of truth and beauty that has been lost with information. This study aims to discuss the possibilities of maintaining the relationship between beauty and truth without breaking this relationship by preserving the depth of meaning and to reconstruct this bond in a philosophically dynamic way. This study aims to offer an alternative approach to the aesthetic understanding of the digital age by drawing attention to the role of Turkish Islamic arts created within the framework of Islamic aesthetics in reinterpreting the relationship between truth and beauty. This study argues that it is possible to present beauty as truth through Turkish Islamic arts. The ideal of the identity of beauty and truth, which is about to disappear with digitalization, can only be realized by introducing, recognizing, performing and reinterpreting the Turkish Islamic arts that set out with this ideal with the possibilities of the digital age. Thus, Turkish Islamic arts will be recognized, performed and reinterpreted more by the society. Hermeneutic method was used in the study.

¹ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Gazikültür ve Gaziantep Üniversitesi iş birliğinde 9-11/10/2023 yapılan Geleneksel Sanatlar Çalıştayı'nda (Geleneksel Sanatların Dünyu Bugünü Yarımı) sunulan "Güzel ve Hakikat İlişkisi" adlı tebliğin büyük ölçüde genişletilmiş hâlidir.

EXTENDED ABSTRACT

Today, digitalization has surrounded us completely. The most fundamental problem of digitalization is the ambiguity, change, and transformation of the meaning of knowledge/episteme, which is justified true belief. The change and transformation of the meaning of knowledge have also caused the value attributed to it to change and transform. Not only knowledge but also the meaning of art has changed and transformed. The subject of this study is to express beauty, which is the aesthetic value that has changed with digitalization in our age, as truth.

This study investigates the possibility of presenting beauty as truth by reconstructing the relationship between beauty and truth that has changed with digitalization. Thus, this study aims to rebuild the bond between beauty and truth that has changed with digitalization.

In the past, were the concepts of beauty and truth considered together? Did Plato evaluate beauty as truth? What is the meaning of beauty and truth for Plato? Was Aristotle one of the philosophers who adopted the idea of the beauty-truth identity? Is Hegel one of the philosophers who believed in the identity of beauty and truth? Does Heidegger, who associates art with the concept of technique, present beauty as truth? Is the perfect and smooth considered beautiful in the digital age? Is beauty today smoothness and positivity? Does today's understanding of beauty ignore the negative through touch screens? Is only the smooth considered beautiful? Can we talk about the beauty of negativity? Are there philosophers who talk about the beauty of negativity? Do negativities or positivities show us that beauty is truth? Is the beauty of the digital age only positivity, perfection, and smoothness? Is there a possibility to change the understanding of beauty in the digital age? So, is there a possibility to present beauty as truth? Can we present beauty as truth through traditional arts? Does our classical poetry aim for the beauty-truth identity? Can Islamic architecture, one of our traditional arts, be considered one of the best examples of presenting beauty as truth because it aims for this identity? Is the art of calligraphy one of the most important traditional arts where the beauty-truth identity is symbolized? Can expressing that traditional arts present beauty as truth change the perception of beauty expressed as smoothness and perfection offered by the digital world?

When reviewing the literature, Doğan Akbulut's article titled "The Situation of Art and the Artist in the Digital Age" mentions that art has been placed at the speed of virtual reality like fast food consumption. It also mentions that the reality of art has changed with the digital age. In Güler Çağlar's master's thesis titled "Current Reflections of the Tradition of Abstraction in Visual Arts in Middle Eastern Islamic Countries," it talks about the reflections of history in the art of painting. In Nurcan Pınar Eke and Nazende Yücel's work titled "Art and the Artist in the Digital Age: A Study on Ha:ar," the general characteristics and development course of digital art are examined, and the impact of digitalization on art is discussed. The art understanding and perspective on digitalization of ha:ar, an important representative of digital art in the national and international arena, are addressed. In this study, no work was found that investigates the possibility of presenting beauty as truth in the digital age.

This study can be considered qualitative and critical. Interpretivism and hermeneutic methods were used as the methodology. In his work "Contemporary Social Sciences," Brian Fay states, "Understanding others is understanding the meaning of what they do. Understanding something is understanding it from their perspective." (Fay, 2017, p. 151) He expresses that the way to understand a philosopher, a thought, or a concept is to try to understand what their purpose is. As Gadamer also states, the meaning of the text emerges through interpretation, and with each new interpretation, the text is reborn (Fay, 2017, p. 189). By using the hermeneutic method in the study, interpreting texts, thoughts, and philosophers will lead to the emergence of new ideas.

This study emphasizes that the understanding of beauty and truth has changed and transformed with digitalization. It claims that there is a possibility to reevaluate the understanding of beauty, which has become ambiguous. By presenting the possibility of presenting beauty as truth through this study, it is important in terms of criticizing the understanding of beauty that has emerged in the digital age and reintroducing the understanding of beauty from the past. Additionally, this study is important in terms of showing that presenting beauty as truth can be achieved through traditional arts based on the beauty-truth identity.

In conclusion, our connection with truth through information has started to break. The way to reconnect with truth can be possible through aesthetic experience, which causes our physical and spiritual development. Therefore, there is a need for our traditional arts to be known by our children, young people, and adults. Today, when we ask our society whether they have knowledge about our traditional arts, it is possible to see that they do not have solid knowledge. Especially the way to save the new generation from the understanding of beauty and appreciation of the virtual environment is to introduce them to our traditional arts. Workshops can be held to introduce our traditional arts. In these workshops, young people can be provided with the opportunity to see the execution of art. This can help our children and young people to discover the beauty in truth rather than being a commodity of the age of consumption and the beauty in appearance.

While the beauty of the digital age exists with speed, perfection, and noise, traditional arts maintain their beauty, silence, simplicity, and tranquility, allowing beauty to develop as truth. The beauty of the digital age eliminates imperfection and flaws, bringing smoothness and perfection to the forefront. In the digital age, beauty needs to be presented quickly without waiting. This aesthetic experience will ensure that the halo of beauty and truth always shines.

Giriş

Günümüzde dijitalleşme bizi çepeçevre kuşatmış durumdadır. Dijitalleşmenin en temel problemi gerekçelenmiş doğru inanç olan bilginin anlamının muğlaklaşmasıdır. Bilginin anlamının değişmesi ona atfedilen değer de değişip dönüşmesine neden olmuştur. Dijital çağda bilgi, bilim, erdem, adalet, özgürlük, insan hakları, kültür, aşk, hakikat, sanat ve güzel kavramlarının anlamı değişmiş ve farklılaşmıştır. Dijitalleşme bütün bu kavramların anlamlarının buharlaşmasına ve halelerini kaybetmesine neden olmuştur. Bu çalışma dijitalleşme ile değişen estetik değer anlayışını Antikiteden çağımıza gelen “Güzel hakikattir, hakikat güzeldir.” argümanı ile ifade edilebileceğini iddia eder. Bu iddia ile çağın estetik değer anlayışına eleştiri getirmiş olur. Dijital çağ bilgi anlayışımızı değiştirmiştir. Bilgi bir meta hâline gelerek hakikat değerini kaybetmiştir. Bilindiği üzere sosyal medyada hangi bilginin doğru olduğunu tespit etmenin imkânı yoktur. Bu çağ sadece bilginin değerini değil güzel anlayışını da tam anlamıyla pürüzsüzleştirip onu sadece bir meta hâline getirerek değerinin düşmesine neden olmuştur. Bu çalışma, dijital çağın estetik değer anlayışında güzel bir değer olarak hakikat olarak anlaşılmaz. Çünkü dijitalleşmede güzel, tüketilen bir metaya dönüşmüştür. Bu çalışmada aslında problem olarak güzelin hakikati olarak anlamının ortadan kalktığı bir ortamda güzeli hakikat olarak sunan İslam estetik düşüncesi çerçevesinde inşa edilen Türk İslam sanatlarının güzel ve hakikat ilişkisi nasıl ele aldıklarını ortaya koyarak yeniden dijital çağda yorumlanabileceğini ifade etmeyi amaçlamaktadır. Türk İslam sanatlarını bilmek ve icra etmek güzel ve hakikat arasındaki bağı dinamikleştirerek dijital çağa uyumu sağlayabilir. Bu çalışmada estetik değer anlayışını güzel-hakikat özdeşliği bağlamında ele alan filozoflara yer verilmiştir. Bilindiği üzere bu filozoflar, estetik bir değer olarak güzel ile hakikatin birlikteliğini ele alırken, bu kavramları aksiyolojik, metafizik, epistemolojik ya da ontolojik açılarından değerlendirmişlerdir.

Bu çalışma niteliksel ve eleştirel bir çalışma olarak ifade edilebilir. Yöntem olarak yorumlamacılık ve hermenötik yöntem kullanılmıştır. Brian Fay Çağdaş Sosyal Bilimler adlı eserinde, “Başkalarını anlamak, onların yaptıklarının anlamını anlamaktır. Bir şeyi anlamak ise onların bakış açısından anlamaktır.” (Fay, 2017, s. 151) diyerek bir filozofu, bir düşünceyi veya bir kavramı anlamının yolunun onların amacının ne olduğunu anlamaya çalışmaktan geçtiğini ifade eder. Gadamer’in de ifade ettiği gibi hermenötik yöntemin öne sürdüğü yorum ile anlama sayesinde o metnin anlamı meydana çıkar ve her yeni yorumla o metin yeniden doğar (Fay, 2017, s. 189). Hermenötik yöntem filozoflardan filozoflara farklılık arz eder. Birtakım filozoflar alıntılan kaynağın amacına göre değerlendirmenin yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Bazıları ise okurun niyetinin önemli olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmamızdaki kendi ereğimiz bağlamında metinlere yaklaştık, kullandığımız kaynakları kendi niyetimize göre yorumladık. Bağlama uygun metinleri maksatlarından saptırmadan yorumlamaya gayret ettik.

Bu çalışmada kavram olarak güzel ve hakikat kavramlarından bahsedilmektedir. Bu nedenle dijital çağda bilişimle sosyal medyadaki haberleri ve düşünceleri doğruluklarını ve gerçekliklerini değerlendirirken kullanılan postruth kavramından bahsedilmemiştir. Grek dilinde “aletheia”, İngilizce’de, “truth” Fransızca’da “verite”, Almanca, “wahrheit”, Latince “veritas”, görünme, anlaşılma, gizinden çıkma, görünmek, hakikat, gerçeği dile getiren, samimiyet anlamlarına gelmektedir (Peters, 2004, s. 32). Hakikat, bir şeyin örtüsünü kaldırarak ortaya çıkması (Cevizci, 2000, s. 424) olarak tanımlanır. Bir şeye ait gizemin ortaya çıkması yani bir şeyin özünün ne olduğunun anlaşılmasıdır. Ne hakikat olarak değerlendirilebilir? Bilgi, bilim, vicdan, akıl, doğruluk, adalet, dürüstlük, iyimserlik, özgürlük, insan hakları, merak ve güzel hakikat olarak değerlendirilir. Hakikati ifade etmenin imkânı var mıdır? Hakikat dil ile ifade edilir. Örneğin “Bilgi hakikattir.” önermesi hakikatin dilsel ifadesi olmakla birlikte bize bilginin bir gerçeklik, doğruluk ve iyilik olduğunu da ifade edebilir. “Bilgi hakikattir.”

argümanının özdeşi “Hakikat bilgidir.” argümanıdır. Bu argüman hem bilginin mahiyetine hem de bilginin gerçekliğine göndermede bulunur. Bu nedenle Antik Yunan’da hakikat, görünümünün veya doğru fikirlerin ötesindeki bilginin varlığının garantörü (Doorly, 2019, s. 462) olarak kabul edilirdi. Hakikati ifade etmenin ya da sunmanın imkânı var mıdır? sorusunun cevabı güzel olabilir. Güzel sıfatı, onunla nitelenen bir objeye bizi götürür. Böylece sanat gizinden çıkarak görünür hâle gelir. Bu cevap bizi başka bir soruya götürür. O da hakikati kişileştirmenin imkânı var mıdır? sorusudur. Bu soruya cevap olarak “Hakikatin teşhisi ancak güzel/lik ile mümkündür.” ifadesidir. Bu ifade sanatı imler. Bu durumda “Hakikat güzel ile teşhis edilir.” argümanı güzel ve hakikat özdeşliğini ifade eden bir yargı olarak karşımıza çıkar.

Güzel, Grek dilinde “kállos/güzellik, güzel şey” anlamını ifade ederken “kalós, güzel” “to kalón”, güzel ahlaken güzel, iyi, temiz, soylu ve ahlaki erdem (Peters, 2004, s. 176) anlamına gelir. Arapça hüsn, kelimesi güzel, sonsuz güzelliğin sahibi Allah, yüz güzelliği, iyilik, hayır, yakışıklılık, hoşluk, uyum, tenasüp, sevimlilik, albeni gibi anlamlara gelir (Koç, 2014, s. 57). Yine Arapça gözle görülen elle tutulan güzelliği ifade etmek için hasen kelimesi kullanılırken; kerem ise, gönülle görülüp kalpte tutulan güzelliği ifade etmek için kullanılır (İslamoğlu, 2015). Cemal ise, güzellik, yüz güzelliği, hak ile söyleyen doğru söz, Cenab-ı Hak’ın lütuf ve ihsan tecellisi anlamına gelir. Estetik değer olarak güzel, bir objeye, güzel yargısını veren süjede beğeni duygusu oluşturan esas niteliktir. Objenin, süjedeki beğeni duygularını harekete geçirebilmesi için, süjenin duyularına hitap etmesi gerekmektedir. Estetik süjede, o obje hayranlık uyandırmalıdır. Yani estetik süje objeyi temaşa ettiğinde adeta mest olmalıdır. Söz gelimi, İtrî’nin Nevâ Kâr’ı, Şeyh Galip’in Hüsn’ü Aşk’ı, Ayasofya Cami’nin kubbesi, Beyşehir Eşrefoğlu Cami’nin Anadolu Selçuklu hendeseyi tezyinat örneklerinde bulunan ahenk, uyum ve simetriyle, yani onlara atfedilen güzellikle kişileşmiştir. Dolayısıyla güzel, sanatla ifade edilir denilebilir.

“Güzel hakikattir.” yargısı “Hakikat güzeldir” yargısını da ifade eder. Bu iki ifade birbirine özdeştir. Güzelin hakikat olması argümanından üç mana çıkartılabilir: Gerçeklik, doğruluk, iyi. Bu manalar çerçevesinde “Güzel hakikattir.” argümanı hem metafizik, ontolojik, epistemolojik hem de aksiyolojik anlamda değerlendirilmiş olur. Söz gelimi İlk Çağda Platon, Büyük Hippias diyalogunda güzelin ne olduğunu açık bir şekilde dile getirir. Hakikati doğruluk olarak ifade eder. Doğruluk, bilgelik ya da benzer şeyler gerçektir. Doğru olan gerçek olandır. Güzel olan ise güzellikten dolayı gerçektir. Platon, güzelin gerçeklikten dolayı güzel olduğunu ifade eder (Platon, 2020, s. 35). Burada Platon’un güzeli hakikat/doğruluk olarak ifade etmesi epistemolojik bir değerlendirmedir.

Ayrıca Platon Devlet adlı diyalogunda güzel ve hakikati farklı şekilde değerlendirdiği görülür: “İyi ideası objelere hakikatini, zihne de bilme gücünü verir. Bilim ve hakikat ne kadar güzel olursa olsunlar iyi ideası onlardan ayrı, onların çok üstündedir. Fenomenler dünyasında ışığın ve gözün güneşle yakınlığı olduğunu düşünmek doğrudur. Ama onları güneş saymak yanlıştır. Hakikatler dünyasında da bilim ve hakikati yakın saymak doğru ama onları iyyinin ta kendisi saymak yanlıştır. İyyinin yeri elbette her ikisinden de üstündür. Bilimi ve hakikati doğuran onlardan daha güzel olan iyyinin görülmedik bir güzelliği olmalıdır”(Platon, 2010, s. 225). Burada Platon bilimi ve bilgi gücünü iyi olarak değerlendirmesi bir aksiyolojik değerlendirmedir. Platon’a göre, güzel/lik varlığın hakikatidir. Ona göre, güzel/lik hakikatin ihtisamıdır. Hakikatin güzel olarak ifadesini sanat ile görmek mümkündür. Platon’a göre, güzel ve iyi olmazsa hakikat, bilgi, bilim olamaz. Platon’un güzeli iyi, iyiyi güzel olarak değerlendirmesi estetik değer anlayışında indirgemeci yaklaşım olarak kabul edilir. Güzel iyiyken; iyi, güzeldir. Yani güzele aksiyolojik bir anlam verilmektedir. Hatta bu düşünceye etik estetik birlikteliği de denilebilir Platon için güzel hakikat olarak doğru ve iyiyi ifade eder.

Aristoteles, Metafizik’inde hakikati temaşa etkinliği olarak ifade eder. Felsefe temaşa olduğu için hakikat ile bilinir. Yapıp etmelere dayalı iş etkinlik ise şimdiki temaşa etmektir (Aristoteles 2018, s. 48). Hoşlanılan bir şeyi seyretme/temaşa, güzel bir objeyi algılamayı ve manalandırmayı gerektirir. Bu nedenle sanatsal güzel/liği ise anın temaşası olarak değerlendirmek mümkündür. Aristoteles’in, güzeli hakikat olarak değerlendirerek metafizik güzellik anlayışı düşüncesini benimsemiş olduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca Aristoteles, Poetika adlı eserinde güzelliği, uzunluk ve düzende görmektedir. Bu nedenle çok küçük bir canlı güzel olarak değerlendirilmez. Çünkü bir objeye bakmak algılanamayacak kadar kısa anda gerçekleştiği için görüş bulanır. Çok büyük canlıyı da güzel olarak değerlendirmek güçtür. Çünkü burada bakış bir çırpıda gerçekleşmez. Her iki durumda da birlik ve bütünlük bakanların gözünden kaçır (Aristoteles, 2020, s 19-20). Aristoteles hakikati doğrunun ifadesi ve temaşası olarak görürken güzel/liği, hem etkinlik olarak şimdiki seyretmek hem de oran, orantı, uyum ve denge olarak ifade eder.

Metafizik güzel anlayışını Orta Çağ’ın önemli filozofu Augustinus da görmek mümkündür. O güzeli bir ide, bir aşkınlık olarak Tanrı varlığında görür. Augustinus Tanrı’ya şöyle yakarır, “Ey tatlı hakikat ne zaman güzellik ve oran üzerine tefekkür etsem senin yanında olmak ve senin gizemli melodini dinleyerek ve sevinçten gözyaşı dökmek isterim”(Augustinus, 2019, s. 160). O, güzellik ve düzen hakkında ne zaman düşündüğünde Tanrı’nın yüce hakikat ve güzelliğin bizatihi kendisi olduğunu idrak ettiğini ifade eder.

Güzeli bir ide ve tin olarak görerek metafizik güzellik anlayışının temsilcisi 18. yüzyıl filozofu Hegel’dir. Hegel, güzellik ile hakikat arasında içten bir uyum görür. Hegel’e göre güzel/lik, tinin bir görünümüdür. Tin, hakikat ile ilgilidir ve var olan her şey tinin varlığı olması açısından bir hakikate sahiptir (Tunalı, 2007, ss. 138-139). Ona göre, içinde güzel olmayan hakikat, mutlak hakikat değildir. Bunun tersi de doğrudur: Hakikat olmayan güzel, güzel değildir (Hafız, 2015, s. 41). Bir hakikat olarak tinin varlığını güzel ile açığa çıkarır.

Çağdaş felsefe ve estetik için güzel yine metafizik bir sorun niteliği taşır. Bu metafizik nitelik varoluşçulukla Martin Heidegger’de gün yüzüne çıkar (Tunalı, 2007, s. 154). Heidegger güzelin varoluşunun hakikat ile olabileceğini iddia eder. Güzel hakikatin özünün marifetidir. Hakikat gizli olanın ortaya çıkarılmasıdır. Güzel, hoşya giden değil; hakikatin marifetine tabi olandır. Bu ise ancak ebedi görünmeyenin en yüksek seviyede ortaya çıkan ışımaya nail olmasıyla vuku bulur (Heidegger, 2013, s. 13). Ayhan Işık’a göre Heidegger güzelliği hakikatle özdeş kıldığı için bir bakıma estetik metafiziği yaptığı söylenebilir. Heidegger’e göre, güzelin sanatla ortaya çıkması, “kendisini işe koşan hakikat” olup bir yandan gerçekliğin esere yansması bir yandan da hakikatin kendisini bir figüre yerleştirerek kalıcı hâle getirmesidir (Işık, 2013, s. 246). Heidegger estetik metafiziği yaparak hem sanatkârın hem de sanat eserinin varoluşunu ifade etmektedir. Çünkü güzellik, varlığın görkemi olduğu için görünen varlığın asli unsuru düzeni olur (Keeble, 2016, s. 183). Yani bir fenomen olarak sanat eseri ihtişamını güzellikten alır. Zaten sanatkârın düşünce ufkunu sanat eserine verilen nitelik açığa çıkarır. Bu nedenle bir varlık olarak sanat eseri, ortaya çıkabilmesi için güzelliğe ihtiyaç duyar. Sanat eseri ışığını güzellikten alır. Geçmişte güzelin hakikat olarak varoluşunun metafizik, aksiyolojik ve epistemolojik olarak gerçekleştiğini görmek mümkündür.

Dijital Çağın Estetik Değer Anlayışı

Dijital çağla birlikte iletişim çeşitliliği ile karşı karşıyayız. Bu iletişim çeşitliliği bilginin anlamını ve mahiyetini değiştirmiştir. Guy Debord, “Gösteri Toplumu” adlı eserinde enformasyonla ile değişen bilginin değerini 1967’de, “Gerçek anlamda altüst edilmiş bir dünyada doğru bir yanlışlık anıdır.” (Debord, 2021, s. 200) şeklinde ifade ederek, gerçekliğin var olmadığını ifade etmiştir. Debord’a göre dijital çağla sahte olan nesneler, hazzı artırır ve

özgün olanı hatırlatacak her türlü durumu ortadan kaldırır ve gerçek olmayanı güçlendirir (Debord, 2021, s. 200). Bu çağda gerçeklik yerine sahte olana duyulan haz hayatımızın her alanını etki etmektedir. Söz gelimi bu durum bilgi, bilim, ahlak, siyaset, tarih, kültür ve sanat gibi bütün alanları etkilemektedir. Dijital çağın estetik değer anlayışını da etkileyerek güzel/lik hakikat birlikteliğini ortadan kaldırdığı iddia edilebilir. Yani dijitalleşmenin hem bilginin değerini hem de sanatın değerini ortadan kaldırdığı iddia edilebilir. Bugün güzellik neden Platon, Hegel ve Heidegger gibi algılanamamaktadır? Güzel ve hakikat arasındaki ilginin kaybolmasına sebep olan nedir? Elimizdeki dokunmatik telefonlar, bilgisayarlarla pürüzsüz olanı güzel olarak değerlendirmemize neden olduğunu iddia edilebilir. Pürüzsüz olanı neden güzel olarak değerlendiririz? Çünkü pürüzsüz olanı incitmek ya da yaralamak söz konusu değildir. Pürüzsüz dokunmatik ekran, herhangi bir nesneye ya da varlığa karşı direnç göstermez. Dokunmatik ekranda beklenen sadece beğenidir. Pürüzsüz olan obje karşısını yok eder. Böylece her türlü negatifliği ortadan kaldırır (Han, 2015, s. 3). Dokunmatik ekranlar bize her şeyi pürüzsüz, tertemiz, saf ve güzel gösterir. İnsan yaşam döngüsünde gerçekleşen bütün faaliyetlerin ve objelerin dokunduğumuz ekran gibi olduğunu düşünürüz. Dokunduğumuz ekran objelerin hakikatleriyle oynar ve onları oldukları hâllerinden daha güzel ve başka bir şekilde görmemize neden olur. Bu durumda gerçekte objeleri olduğu hâliyle anlamımıza engel teşkil eder. Böylece her şey bizim için pürüzsüz ve güzel görünür. Bu da bizim güzeli sadece bir fenomen olarak algılamamıza neden olur. Pürüzsüz ekran, güzelin hakikat/numen/ kendinde şey olarak algılanmasına engel olur.

Bu pürüzsüzlük sadece cihazların yüzeyleriyle mi sınırlıdır? Pürüzsüzlük dijital cihazların yüzeyleriyle sınırlı değildir. Dijital bir cihazın gerçekleştirdiği iletişim de pürüzsüzdür. Bu iletişimde özellikle pozitif olan kabul edilir. Sharing/Paylaş ve Like /Beğen Takip et/ Follow iletişimsel pürüzsüzlük araçlarını yansıtır. Negatiflikler, böylece saf dışı edilir. Çünkü herhangi bir olumsuzluk hızlı iletişim için bariyer oluşturur (Han, 2015, s. 4). Sanal ortamdaki iletişimde olumsuzluklar yoktur. Çünkü sanal ortamda olumsuz olduğunuzda engellenirsiniz ya da şikâyet edirsiniz. Böylece iletişimi birdenbire kesebilme ya da başkası tarafından iletişimin becerisine sahipsinizdir. Bu da bütün negatiflikleri ortadan kaldırmanıza olanak sağlar. Sanal ortamdakiler gerçekte birbirlerini bilmeden gördükleri objeyi tanımadan onunla ilgili hakiki bir değer üretmeden onu beğenirler.

Pürüzsüzlüğü sadece dijital cihazlarda değil çağdaş sanatta da görmek mümkündür. Söz gelimi çağdaş sanatçılardan Jeff Koons'u pürüzsüz yüzeylerin ustası olduğu iddia edilebilir. Koons'un eserlerinde felaketten, yaradan, kırıktan, çatlaktan ve hatta kırışıklıktan eser yoktur. O her şeyi yuvarlatılmış, parlatılmış ve pürüzsüzleştirilmiş bir şekilde betimler. Onun sanatı Like/ Beğen'in sanatıdır. Koons, eserlerini inceleyenlerin sadece basit bir "Wow" diyeceklerini ifade eder. Onun sanatının karşısında açıkça yargıya, yoruma, hermenötiğe, refleksiyona, düşünceye gerek yoktur. Mottosu "Seyirciye Sarıl"dır. Seyirciyi hiçbir şey şaşırtmamalı, yaralamamalı veya korkutmamalıdır. Koons için sanat, güzellik, hedone ve iletişimden başka bir şey değildir (Han, 2015, s. 4). Koons sanatıyla adeta günümüz dijital çağının arketipi gibidir. Onun sanatı düşünmeden yaşayan sanal gerçeklik bağımlılarını betimlemektedir.

Neden dijitalleşmeyle birlikte dokunmatik ekran güzelliğin belirleyicisi olmuştur? Göstergebilimci Roland Barthes için dokunma duyusu ile görme duyusu arasındaki farkı şu şekilde ifade etmektedir:

Dokunma duyusu, görme duyusunun aksine duyuların en gizem bozucu olanıdır. Görme duyusu uzaklığı korurken dokunma duyusu bunu yok eder. Uzaklığın varlığı bir objenin üzerindeki gizemi korur. Gizemin bozulması her şeyi eğlenebilir ve tüketilebilir kılar. Dokunma duyusu ötekinin negatifliğine ortadan kaldırır. Dokunduğu şeyi sekülerleştirir. Görme duyusunun aksine, dokunma şaşırtmaz. Bu nedenle dokunmatik ekran gizemin bozulmasının ve tüm tüketimin mekânı olarak ortaya çıkar. Neyi beğendiysen onu meydana çıkarır (Han, 2015, ss. 6-7).

Sözgelimi, sanal ortamda “facetune2” bir uygulama ile yüzümüzü istediğimiz şekilde pürüzsüzleştirir ya da renklendirebiliriz. Bu nedenle bir objenin tüketim ve eğlence objesi olması için ona dokunmak gerekir. Dokunmak bir objenin varoluşundaki gizi ortadan kaldırarak onu meta hâline getirir.

Estetik değer anlayışları bağlamında birtakım filozoflara bakıldığında, dijital çağın aksine negatif olanın güzelliği üzerinde durdukları görülmektedir. Estetik değer anlayışları bağlamında filozoflara bakılınca dijital çağın aksine negatif olanın güzelliği üzerinde durmaktadırlar. Schelling, “*Mutlak güzellik, aynı zamanda dehşet verici ve ürkütücü güzellik olmak zorundadır.*” (Schelling, 2024, s. 163) diyerek güzelin içinde negatifliğin varlığının olması gerektiğini ifade eder. Söz gelimi Edward Munch’un “Çılgılık” adlı tablosuna bakıldığında bir günbatımında köprüden geçen kişileri betimlenmiştir. Ama Munch’un bu tabloda anlatmak istediği bu görüntüler değildir. Munch, bu tabloda kendi ruh hâlini güneşin kızıllığı ile birleştirmiştir. O, içindeki hüznü ve acıyı tan kızıllığı ile ifade etmiştir. Böylece sanat hakikati bu şekilde ifşa etmektedir. Yoksa bu hissi başka bir şekilde ifade etmenin imkânı yoktur. Böylelikle bir negatifliğin hakikati sanatla açığa çıkmıştır.

Gadamer de sanat için negatifliğin elzem olduğunu düşünen filozoflardandır. Negatiflik sanatın yarasıdır. Pürüzsüzün pozitifliğine karşı koyar. Negatif sanat, kişiyi sarsar, altüst eder, meydan okur; kişiye hayatını değiştirmelisin çağrısı yapar (Han, 2015, s. 8). Söz gelimi, 7 Ekim 2023 tarihinde işgal edilen Gazze ve onun bugünkü hâlini anlatan fotoğraflar felaketi, kötülüğü ve acıyı betimlemektedir. Hakikatte güzellik Gazze’deki acının sunulması mıdır? Gadamer’i düşünülürken felaketler sanatın güzelliğini mi ifade eder? Gadamer’in iddiasıyla sanatı hakikatte negatiflikler mi ifade eder? Bu olumsuz durumlar, sanatın varoluş nedeni olabilir mi? Hakikatte, pozitif olan bir şeyi de güzel sanat olarak değerlendiremez mi? Tanrı’nın yüceliğini ve sonsuzluğunu ifade etmek için inşa ettiğimiz bir cami ya da katedral güzelin muazzam, mükemmel ve yüce olduğunu ima etmez mi? Sonuç olarak dijital çağ, bize sadece pozitiflikleri güzel bulmamızı salık vermektedir. Fakat hakikatte ise bir gül çiçeği de güzel olur ya da ürpertici olan sel de güzel olabilir.

Han’a göre günümüzde güzelin içinden her negatifliğin, her tür sarsılmanın ve yaranın alınmasıyla güzel pürüzsüzleştirilmiştir. Güzel, dijital çağın mottosu olan “beni beğen” ifadesinde tükenmiştir (Han, 2015, ss. 8-9). Dijital ekran düşünülürken pürüzsüz olan her şey bize güzel gelmektedir. Her güzeli hakikat sanrısıyla değerlendiren beğenilerimiz, güzelliğin bile tükenmesine neden olmuştur. Han’ın aksine, yapay zekanın kusurları ortaya çıkarabildiğini ya da insanı kusurlu hâle getirebildiğini ifade etmek mümkündür; bu durum, teknolojinin negatif yönlerine de işaret eder. Söz gelimi, TRT 2 yayın akışında bulunan “Teknoloji ve Sanat” adlı programın sunucusu yapay zekâ ile oluşturulmuş bir meta insan karakteridir. Bu karakter, Human Epic Games Unreal Engine oyun motoru ile geliştirilmiştir. Meta insan karakteri, üç boyutlu gerçekçi insan modellerine verilen isimdir. Bu teknoloji foto gerçekçi insan modellerini oluşturmak için yüksek kaliteli trid modelleme, animasyon ve renderlama özelliklerine sahip bir araçtır. Bu teknoloji öyle gerçek karakterler üretir ki, saç ve göz rengiyle birlikte karakterin yüzündeki çiller gibi en ufak ayrıntılara kadar detaylı seçenekler sunmaktadır (“Teknoloji ve Sanat | Kolektif Sanat |”, 2024). Bu uygulama sadece kişideki güzelliği değil kusurları da üretebilme gücüne sahiptir. Bu da gösterir ki dijital ortam sadece kusursuz olanı değil; aynı zamanda kusurlu olanı da yapay zekâ vasıtasıyla ortaya koyabilmektedir. Bu nedenle dijital ortamda hem pozitifliğin hem de negatifliğin varlığını sanatla ortaya koymak mümkündür. Dolayısıyla çağımızda pozitif olanın güzelliğinden bahsedildiği gibi negatifliğin güzelliğinden bahsedildiğini de ifade etmek mümkündür. Güzel hakikattir, hakikat güzeldir, özdeşliğini benimseyen İslam estetiği ve onun çerçevesinde

şekillenen Türk İslam sanatları tanıtmak ve onları dijital çağın pürüzsüz ve hakikatten yoksun estetik değer anlayışına bir anti tez olarak sunmak mümkündür.

Dijital Çağda Güzeli Hakikat Olarak Sunmanın İmkânı: İslam Estetiği Örneği

Güzeli sadece bir beğeni metası olmaktan kurtarmanın yolu güzelin hakikat ile bağını yeniden inşa etmekten geçmektedir. Güzeli ile hakikatin varlığını açığa çıkarmak bizim kültürümüz için çok kolaydır. İslam estetiği bizatihi güzel ile hakikat özdeşliğine dayanır.

İslam estetiği sanatı icra ederken birey ön plana çıkarılmaz. Onun mantıksal özü her zaman gayri şahsi ve nitel olarak kalır. İslam'a göre akıl, her şeyden önemlisi, insanın vahyedilen hakikatleri kabul etme yoludur. Bu hakikatler ne irrasyoneldir ne de sade rasyoneldir (Burckhardt, 2017, s. 140). Burckhardt, İslam estetiğinin gönül ile oluşturulduğunu iddia etmektedir. İslam estetiğinde gönlün varlığı güzeli hakikat olarak sunulmasına olanak sağlamıştır. İslam estetiği sadece tek bir bireyin ön plana çıkarılmasını amaçlamaz. Onun amacı yegâne güzel olan Allah'ın güzelliğini ve hakikatini güzel sanatlar yoluyla ifade etmeye çalışmaktır ve İslam sanatçıların amacı Allah rızasıdır.

Bilindiği gibi İslam estetiğinin özü güzelliştir. Bu güzellik zahiri ve batını yönüyle hakikate işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in "Allah güzeldir (cemildir) ve güzelliği (cemal) sever." Başka bir ifadeyle Allah güzeldir ve Allah'tan başka hiçbir şey mutlak anlamda güzel değildir (Koç, 2014, s. 83). Bu ifade ilahi güzelliğin yegâne güzellik olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Nur Suresi 35 Âyet-i Kerîme:

Allah göklerin ve yerin nurudur. "O'nun nuru şuna benzer. Duvarı bir oyuk, içinde bir kandil, kandil de billur bir fanus içinde, fanus ise inci gibi parlayan bir yıldız...Kandilin yakıtı doğuda da batıda da bulunmayan bereketli bir zeytin ağacının yağıdır. Bu yağ (öylesine an-durur ki) neredeyse ateş değmeden bile ışık verecek kıvamdadır. O kadar ki nur üstüne nurdur. Allah nurunu tercih edenin o nura ulaşmasını takdir eder. İşte Allah insanlara gerçekleri anlatmak için böyle misaller verir. Çünkü Allah her şeyi bilir (Öztürk, 2015, s. 487).

Bu âyet-i kerîme yüce hakikatin Allah olduğunun ve O'nun güzelliğinin halesinin her yeri kapladığını ifade eder. Bu ayeti kerimeyi temel alarak İslam estetik düşüncesinde güzellik ile hakikat kavramları arasında bir özdeşlik olduğu iddia edilebilir. Dolayısıyla İslam estetiği güzel hakikattir, argümanının cisimleşmiş hâli olarak değerlendirmek mümkündür.

Allah'ın hem yüce bir hakikat hem de güzel olduğunu bize hatırlatır. Böylece evrendeki varlıkların güzelliği ancak onu yaratan varlığın güzelliği ile tam olarak kavranabilir. Hakikat olarak Allah'ın varlığı arazlar dünyasını yakıp yok ededir (Schuon, 2016, ss. 28-29). Varlığın güzelliğini anlayabilmek hakikatte olan güzeli anlamaktan geçmektedir. Allah'ın yeryüzünü ve gökyüzünü aydınlatan ışığı; yani hakikati temel alır.

Bir Müslümanın zihninde güzellik, doğruluk ve iyilik (Nasr, 1992, s. 83) olarak anlaşıldığı için İslam estetiğinde salt güzellik hiçbir zaman tek başına bir amaç değildir. Bir sanat eserinin varoluş koşulu hakikate uygunluk ve mükemmele ulaşma çabası beraberinde güzeli de getirmiştir. Güzeli, kemale ermenin vasıtasıdır. Dolayısıyla sanat eseri, bizi hakikatte güzel olanla, ilahi güzellikle buluşturmanın ve bize onu hatırlatmanın bir aracı hâline gelmektedir (Koç, 2014, s. 86). İslam sanatının Allah'ı gaye edinmesi güzelin hakikat ile buluşması sağlanır. Böylece güzel/lik'in ve hakikatin yeniden inşası Türk İslam sanatlarını deneyimlemekle mümkündür iddiasında bulunulabilir.

İslam estetiği güzel hakikattir argümanını Allah'ın vahyettiği Kur'an'da dolayısıyla da İslam'ın tabiat, insan ve Tanrı anlayışından alır (Garaudy, 2019, s. 11). İslam estetiği yeryüzünü kutsallaştıran, kutsallaştırmaya devam eden ve hem insanın hem de tabiatın kendilerinde taşıdığı asli özü ve konunun manevi hakikatini odak noktası olarak temsil etmek istemiştir

(Nasr, 1992, s. 55). İslam estetiği, hakikatin objeler aleminin gerçeğinden daha gerçek o hakikatin bir diğer boyutunu yakalayış olarak ifade edilebilir. O, objelere hayat veren ve sonsuz canlılığıyla onlara hakim olan hayatın hakikatının boyutunu ifade eder (Garaudy, 2019, s. 48). İslam estetiğinin yegâne gayesinin hakikat olması, o hakikatin güzel ile bir bütünlük arz ettiğini ifade eder.

Tarih boyunca insan hakikat peşinde koşar, o hakikatin sevdalıdır. İnsan neden hakikat aşığıdır? İnsan hakikati güzelliğinden dolayı sever (Keeble, 2016, s. 182). Nitekim Yüce hakikat olan Allah kendisinin bilinmesini isterken kendi güzelliğinin de bilinmesini istemiştir. Bu durumu İbnü'l Arabi şu şekilde izah etmektedir: Allah'ın bilinmeyi istemesi aşktır ve aşk özün özüdür. Aşk alemin varoluşunda vardır. Böylece bütün bir varoluş en güzel olan mutlak hakikate yönelimi sağlar (Ayvazoğlu, 1995, s. 66). İslam estetiği mutlak güzel olan Allah'ın yüceliğini ve güzelliğini ve hakikatini idrak etmemizi gaye edinir.

İslam estetiğindeki hakikate ulaşma ülküsü, ruhun güzelliğine kavuşması olarak her daim devam eder. Geleneksel sanat ise bu güzelliği deruni güzelliğin ifade edilmesini sembolik olarak gerçekleştirir (Keeble, 2016, s. 23). Böylece geleneksel sanatlar vasıtasıyla hakikate ulaşma ve deruni güzelliği temaşa etmeyi gerçekleştirmiş oluruz. İslam estetiğinin mutlak hakikati gaye edinmesi güzelin hakikat (Schuon, 2016, s. 15) olarak sunulduğunun bir göstergesidir.

Hülasa İslam estetik felsefesi estetik değer anlayışı olarak metafizik değer anlayışını benimsediğini iddia edilebilir. Çalışmanın bu kısmından sonra İslam estetik değer anlayışı ile formalleşen Türk İslam sanatlarından örnekler verilecektir.

Klasik Türk Şiiri-Musiki

Türk İslam sanatlarında şiir ve musikide güzel ve hakikat özdeşliğini görmek mümkündür. Mahiyet olarak şiir sanatı insanın ruhunda beliren bütün hisleri birtakım imgeler kullanarak ifade etmektedir. Bir manada soyut olanın somutlaşmasıdır. Şiir sanatının metaforik bir üsluba sahip olması, hakikatin varlığını muştular. Klasik Türk şiirinde de çoğunlukla mecaz kullanılmıştır. Klasik şiirin temel konularından biri aşktır. Özellikle de ilahi aşk temasının işlendiği şiirlerdir. Ruhani aşkın objesi ilahi güzelliştir ki, bu da sonsuzluğa gönderme yapar. Böylece güzel ve hakikat birbirinin ölçüsü olur (Koç, 2014, s. 86). İlkçağ filozoflarından Demokritos için güzel bir şiirin ortaya konulması Tanrı vergisidir: “Tanrı’nın bağışladığı ilhamla şairin şiiri, muhakkak güzeldir.”(Özden, 2002, s. 77) ifadesi şiirde bir tanrısallığın var olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla şair olmak Tanrı vergisi bir yetenek olduğu için şiir güzel ve hakikidir.

Hegel Klasik Türk şiirinin üzerinde değerlendirmelerde bulunan filozoflardan biridir. Ona göre, Divan Edebiyatı şiirinde şairin kendi benliğini bir tarafa bırakarak kendini bütünüyle ezeli ve ebedi olan Mutlak Varlık içine salar ve her şeyde İlahi olanın suretini ve mevcudiyetini duyumsar ve tanır. Tanrı sevgisi, her yöne her bölgeye ışılan merkezi oluşturur. Evrenin her yerinde O'nu görür, her bir şeyi O'nunla ilişkilendirir ve her şeyi ona geri götürür (Hegel, 2015, s. 94). Bu mana da Yunus Emre'nin bir beyiti Hegel'in bu yorumunu çok güzel örneklemiştir:

“Tanrı kadim kul kadim ayrılmadım bir adım

Gör kul kim Tanrı kimdir anla ey sahib-kabul”

(Tanrı, kadimdir/her şeyden öncedir/ kul kadimdir. Ben kadim olan Tanrı'dan ilk andan itibaren bir adım ayrı olmadım. Ey kabiliyetli bilinçli kişi Tanrı kimdir kul kimdir bunu iyi anla!) (Tatcı, 2012, s.143).

Divan Edebiyatı şiirinde güzelin hakikat olarak değerlendirildiğinin en güzel örneğini, Şeyh Galip'in "Hüsn'ü Aşk/Güzel Aşk" adıyla yazmış olduğu eserde görmek mümkündür (Galib, 2022). Eserin adının güzel aşk olması çok manidardır. Şeyh Galip eserdeki bir beyitte güzel ile hakikati de şöyle ifade eder:

“Ber- hükm-i kaza-yı namuvafık

Hüsn oldu cemal-i aşk’a aşık”

Talihin hükmü üzerine hüsn, aşk'ın güzelliğine aşık oldu (Galib, 2022, s. 115). Kader böyle yazdığı için Hüsn aşkın güzelliğine âşık olur. Bu ifade şair, güzele hem güzel hem de hakikat olduğu için âşık olunduğunu ifade etmektedir. Güzel hakikat olmasaydı belki de âşık olmayacaktı. Yani hem güzel hem de güzel aşk, hakikattir.

Klasik şiirimizin bir örneği olan mesnevilerde, güzeli ve ilahi aşk yolunda sevgiliyi Leyla ile temsil edildiği görülür. İlahi aşkı anlatmak için onun güzeller güzeli olması gerekir. Burada güzel, Allah'ın güzelliğine gönderme yaparak onu anlatma şeklinde mesnevilerde ve gazellerde amacına ulaşır. Allah'ın güzelliği bütün güzellik türlerinin kaynağıdır (Erbay, 2015, s. 89).

“Bilirdi âlem ü adem ki Mecnûn nive akıldır

Sabâ keşf eylese bir dem hicabı hüsn-i Leylîden”

Şeyhi Leyla'nın geçtiği beyitlerden birinde cümle alem Mecnun'un akıllı olduğunda hemfikirdir. Aslında Leyla'nın güzelliği anlaşılrsa saba bile utanacak hâle gelir (Erbay, 2015, s. 91). Görülmektedir ki divan şiirinde güzel ile aşk arasında ilgi kurulmuştur. Güzel ise Platon en iyi ideasında olduğu gibi Allah olarak kabul edilmiştir.

Klasik Türk şiirinin dijital ortama aktarılmasıyla ilgili çalışmaların var olup olmadığını araştırdığımızda karşımıza çıkan çalışmalardan birkaç tane örnek vermek istiyoruz. Söz gelimi, “Divan Edebiyatı ve Dijital Kültür İlişkisi: Şeyh Galip Örneği” (N. Türkmen ve Ertaş, 2024) adlı makalede Şey Galip'in dijital kültürde görünürlüğü araştırılmıştır. Onun görünürlüğünün eksik olduğu tespit edilmiştir. Görünürlüğünün artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu makalede Divan Edebiyatı'nın dijital ortamda nasıl ele alınabilir sorusunun cevabının olmadığı görülmüştür.

Yine başka bir örnekte Klasik Türk şiirinin ile ilgili yapılan Chatgpt 4.0'ın Türk İslam Edebiyatı Metin Şerhinde Doğruluk Değerlendirmesi adlı çalışmada yapay zekânın Türk İslam edebiyatı metin şerhi üzerindeki etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışmada, ChatGPT-4o sürümü kullanılarak Türk İslam edebiyatına ait kaside türünde bir metnin 20 beyti analiz edilmiştir. Daha sonra bu şerhlerin doğruluğuna puanlama yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda yapay zekanın şerh yapabileceği görülmüştür. Bu çalışmada yapay zekânın Türk İslam edebiyatı metin analizinde sistematik bir yaklaşım sunabildiğini, ancak doğruluk ve güvenilirlik açısından dikkat edilmesi gereken unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır (Cançelik, Şen ve Yakut, 2024). Bu çalışma için istenilen Klasik Türk şiirindeki edebi ürünlerin dijital ortamda gençlerin ya da toplumun ilgisini uyandıracak şekilde ne şekilde sunulabilir mi cevabını bulmaktı. Ancak böyle bir çalışmayı göremedik. Belki daha sonra alanın uzmanları bu hususla ilgili birtakım çalışmalar yapar. Böylelikle Klasik Türk şiirinin dijital ortamdaki görünürlüğü artırılabilir.

Klasik Türk şiiri yanında klasik Türk müziği de güzel hakikat birlikteliğinin numunelerini oluşturmaktadır. Müzik dinlerken insanda bir sükûn, ürperti, bir çarpılma, bir yumuşama ya da açılma meydana gelir. Mevlana'ya göre, musiki nağmeleri göklerin dönüşünün bir yankısı olur. Ona göre halkın çalıp söylediği nağmeler göklerin müziğidir. Güzel

ses dinlemek aşıklara gıdadır. Çünkü güzel ses dinlemekle kalp huzur verir. Allah ile birleştirir. Müzik bizi aşkın olana açan bir dildir(Koç, 2014, s. 197). Bu nedenle müzik dinlemek ve onu icra etmek güzel ile hakikatin varlığını hissetmemizi ve temaşa etmemizi sağlar. Söz gelimi, Tamburi Cemil Bey'in Ferahfeza Peşrevi'ni dinlemek bize bir huzur ve sakinlik verir.

Yapay zeka kullanılarak yapılan musiki çalışmalarının olup olmadığını araştırdığımızda Zaharya ve Dede Efendi Eserlerinin Yapay Zeka Algoritmaları ile Karşılaştırılması (Zeteroğlu, 2024) adlı kitap çalışması görülmüştür. Bu çalışmada yapay zekâ algoritmalarıyla makam analizi yapıldığı görülmüştür. Bir saz semaisinin yapay zekâ ile icra edildiğini ifade eden bir çalışma ile karşılaşmamıştır. Ancak Batı klasik müziği yapay zekâ ile yapabilen sanatçı bestekar Mehmet Ünal, ışığı duyup duyumlayacağını düşünerek algoritmalarla sanatını icra etmektedir. Geleneksel sanatta bir müzisyen kemanından çıkan ses ile sanatını icra etmektedir. Ünal ise kendisinin insanı ortadan çıkarıp sesi bestelediğinden bahsetmektedir. Ünal bir spor markasının ayakkabısını yapay zekâ ile enstrümana dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Ona göre, şu an Mozart da bu dönemde yaşasa bestelerini bu şekilde yapacağını düşünmektedir. Ünal yapay zekâ ile yaptığı müzikle dijital çağın yeni estetik anlayışını oluşturduklarını düşünmektedir. Ona göre insanlar sanat ile ölümsüzlüğü bulmuşlardır(“Dijital Sanat”, 2023). Dijital müzik ile müziğin bir enstrümana ihtiyaç duyulmadan icra edilmesi ya da bir enstrüman oluşturulsa bile geleneksel enstrümanlardan farklı oluşu sanatın uzam ve zamanını genişletmiştir. Dolayısıyla yapay zekâ ile yapılan bir beste, bir konser daha fazla insanın sanatla karşılaşılması sağlanmaktadır. Bu da öyle düşünüldüğü gibi dijital çağ sanatın hakikat ile bağını güçlendirdiği iddia etmek mümkündür. Ünal'ın algoritmalarla geliştirdiği enstrümanlar, eşyanın hakikatini kendi duygu ve düşünceleriyle açığa çıkarma çabasıdır. Ünal, evrene yönelik hayretini dijital sanat ile ortaya koyarak hakikatin örtüsünü kaldırma girişiminde bulunmuştur.

Mimari

Türk İslam mimarisinin esası da güzel ve hakikat özdeşliğine dayanır. İslam mimarisindeki doğrudan doğruya tevhit ilkesi, Allah'ın uluhiyetine ve birliğine teslimiyeti ifade etmektedir. İslam estetiği kutlu sanattır, sanatın tezahür ettiği yer ise camidir (Koç, 2014, s. 166). İslam mimarisinin tevhit ilkesine estetik değer olarak güzel hakikattir argümanına dayanır.

“Güzel hakikattir” yargısı, Müslümanlar için Allah'ın alemdeki bütün varlığın üzerine güzelliğinin işaretini yazmıştır (Nasr, 1992, s. 82) anlamını da vermektedir. Güzel hakikattir ülküsü ile yola çıkan İslam mimarisi, eşyayı aşarak hakikatteki güzeli kavramamıza imkân sunar. Söz gelimi Kurtuba, Kutubiye ve Tlemsen camileri veya Elhamra sarayı bize, eşyanın dış görünüşünü aşarak, hakikatte güzel olan Allah'ı tekrar tekrar hatırlatır. Böylece objelerin gerisindeki hakikati kavratmış olur. Garaudy'ye göre, fenomenal hakikat, nihai hakikat değildir. Nihai hakikat Allah'tır ve Allah'tan başka ilah yoktur. Müslüman, tek ve yegane hakikatin Allah (Garaudy, 2019, s. 18) olduğunu kabul eder. Böylece İslam estetiği mimaride Allah'ın yüce hakikatini görmek ister. Örneğin kubbenin harici formu, Allah'ın Cemal'ini ve dikey minare de Celal'i sembolize etmektedir (Nasr, 1992, ss. 61-62). Yani camilerdeki kubbe yapısı Allah'ın sonsuzluğunu O'nun kerim sıfatını kastetmektedir. Sanatını icra ederken bir Müslüman numenal dünyayı yani Allah'ın güzelliğini ve hakikatini sembollerle ifade etmeye çalışır.

Sembol kavramı, açık uçlu ve sınırsız, bu sebeple de bilinmeyen görünümü içindeki bir hakikati sezdirir. İslam mimarisinde kullanılan semboller Allah'ın yüceliğini ve büyüklüğünü hem duygusal hem de entelektüel bir hayret, hayranlık ile ifade etmeye çalışır (Kılıç, 2013, s.9). İslam mimarisinde çoğunlukla kullanılan hendeseyi tezyinat, bu sembolleştirmenin örneklerindendir. İslam mimarisinde kendini güçlü bir şekilde meydana getiren geometrik deha doğrudan İslam'daki akıl yürütmeden kaynaklanır. Bu soyut ancak mitolojik olmayan akıl yürütmedir. Çokluktan birliğe veya birlikten çokluğa geçişin iç karmaşıklığının görsel

düzeninde bir daire içine alınmış düzenli çok yüzlü cisimde daha iyi bir sembol yoktur. İslam dünyası bu geometriyi ve sayı sembolizmini doğrudan alınan Pisagorculuktan aldığı söylenebilir (Burckhardt, 2017, s. 147). Pisagor'un sayı mistisizmi İslam mimarisini etkilemiştir. Pisagor'da sayılar semboliktir. Bu sembolleşme İslam mimarisinde sonsuzluğun hakikatin temsidir.

Söz gelimi İslam mimarisinin en güzel örneklerinden olan İbn Tulun Cami, denilince akla onun ruhunu oluşturan avlusu gelir. Ahenkli ve büyüleyici tekrarlarıyla sonsuzluğu ilham eden ve sayısız kapılarıyla sonsuz bir aleme açılan kemerlerinin güzelliğiyle uçsuz bucaksız güzelliği betimlemektedir (Garaudy, 2019, s. 119). İslam mimarisini, imanın soluduğu, nefes alıp verdiği mekân olarak değerlendirmek mümkündür (Garaudy, 2019, s. 90). Kutubiye Camisinin mihrabı her şeyin kendisine doğru yöneldiği aşkı sembolize etmektedir (Garaudy, 2019, s. 139). İslam mimarisinde mihrap, sığınacak yer anlamına gelir. Mihrap mekân olarak Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı beklerken inzivaya çekildiği mekânı sembolize eder. Mihrap bir Müslümana sadece güveneceği, sığınacağı yegâne varlığın Allah olduğu sembolik olarak ifade eder. Böylece İslam estetiği iman ile ihsanın birlikteliğini temsil eder. Bu da bizi güzel hakikattir yargısına geri götürür.

Dijital çağdaki güzellik dıştan güzelliği bize dikte ederken İslam mimarisinin ise en temel özelliği, güzellik ancak içeriden, evlerin mahremiyetiyle ve imanın içtenliğiyle keşfedilir. (Garaudy, 2018, s. 295). Yani İslam mimarisinde güzellik ifşa edilip sergilenmez. Bütünüyle güzellik açığa çıkarılmaz. Dolayısıyla İslam mimarisindeki güzellik dijital çağın her gün göz önüne serilen güzellikten farklıdır.

Elhamra Sarayı, dini bir yapı değil de bir saray da olsa bir imanın abidesidir (Garaudy, 2018, s. 295). Elhamra mutlak ebedi güzelliğin sembolü (Garaudy, 2018, s. 303) olarak kabul edilmelidir. Elhamra Sarayı'ndaki kemerler, şeffaf yapılmış ışık gibidir. İnsan bunların deruni maddesi taş değil de ilahi ışıktır. Her şeyde gizemli şekilde bulunan yaratıcı akıl olduğunu iddia edilebilir (Burckhardt, 2017, s. 140). İslam'a göre, güzellik hakikati kuşatan bir hâledir. Güzelliği sıradan lüks kategorisine indirgemek, İslam mimarisindeki güzel hakikattir özdeşliği vurgusunu göz ardı etmek olur (Koç, 2014, s. 169). Hülâsa İslam mimarisinde kullanılan her unsur güzel hakikattir argümanına göre inşa edilmiş olduğunu iddia etmek mümkündür.

Özellikle İslam mimarisinde geometrik tezyinat olarak icra edilen sanat sayı sembolizmini ifade eden bir sanattır. Bu sanatın dijital ortamda icra edildiğini görmek mümkündür. TRT 2 de yayınlanan "Dijital Sanat" adlı belgeselin 2. bölümünde Sabancı Üniversitesi Güzel Sanatlar bölümünde sanatçı akademisyen olan Selçuk Artut'un bütün uygarlıklarda ve özellikle de İslam sanatında kullanılan Anadolu Geometrik Tezyinat sanatına ilgi duyduğunu daha sonra geometrik desen örneklerini incelediğini matematiksel ve geometrik analizlerini yapıp bilgisayar kodlarıyla yeniden üretmeye başladığını ifade etmektedir. Artut, bunun geçmişin değerlerini bugün de yeniden canlanmasını sağlamakta öncülük ettiğini düşünmektedir. Bu durumu ışık ve projeksiyon cihazı ile sisler içinde kalan geçmişi insanların yeniden yaşamasına imkân sunduğunu iddia etmektedir. Hatta sanatçı bilgisayar ekranında yapmış olduğu geometrik desenleri Geomart-Ut ve Geomart-Ut 7 şeklinde sergilediğinden bahsetmektedir. Böylece amacının kültüre bütüncül bakmak olduğunu dile getirmektedir. Artut, medya sanatının atasının geometrik tezyinat sanatı olduğunu iddia etmektedir. Aslında ona göre medya sanatında bir yenilik yok geçmiş olmadan bir gelecek olamayacağını dolayısıyla yenilik de olmayacağı şeklinde değerlendirmektedir. Bu sergileri gezen kişilerin tarihin içinde geziyorlarmış gibi hissedebileceğini ileri sürmektedir. Hatta ona göre medya sanatlarının atası hendeseyi tezyinat sanatıdır ("Dijital Sanat", 2023). Bu örnek, geçmişin varlığını bugün de hissetmek yine bir soyutlamayı ifade ettiği için hakikatin inkişafını dijital sanat içerisinde de

görmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Bunun gibi örneklerin artması Türk İslam sanatlarının görünürlüğünü ve tanınırlığını artıracaktır.

Hüsnühat ve Tezhip

Güzelin hakikat olduğunu imleyen diğer İslam sanatı hüsn-i hattır. Kur'an-ı Kerim Allah'ın varlığının algılanmasının biricik vasıtasıdır. Bu açıdan Kur'an'ın yazılması estetik fenomendir. Hüsn-i hat, Kur'an'ın göze hitap ederek somutlaştırarak, Allah'a yakınlaşmasını sağlar. Hüsn-i hat ani ve doğrudan bir güzellik mesajı verir. Bu sanat Allah'ın kelimini tabiri caizse adeta gözle görülür kılan bir giysidir (Koç, 2014, ss. 154-155). Hüsn-i hat sanatı güzel ile hakikatin buluşma mekânıdır. Bizatihi hüsn-i hat sanatıyla Kur'an-ı Kerim kişileşmiştir. Kur'an'ın estetik fenomen olarak estetik deneyim objesi olması güzel ile hakikatin ifade edilmesini sağlamıştır. Kur'an'ın hüsn-i hat ile ifade edilmesi onun bir estetik deneyim hâline gelmesi Kur'an'ın icazının güzelliğini gözler önüne sermiştir.

İslam sanatlarında bilim ile sanat ilişkisinden söz edilmek istenirse “Ars sine scientia nihil/Bilgi olmadan beceri hiçbir şeydir.” denebilen hüsnühat sanatı için doğrudur. Hüsn-i hattaki, oranlar İslam mimarisindeki oranların ortaya çıkması için bir anahtardır. Bilgi Kur'an'ın kalbinde yer alan hakikatle ortaya çıkar (Nasr, 1992, s. 36). Hüsn-i hat sanatını Nasr, ruhun geometrisi olarak değerlendirir. Hüsn-i hat , geleneksel İslami görsel sanatların atası olarak kabul edilir (Nasr, 1992, s. 30).

Hüsn-i hatta kullanılan kalem, ilahi yaratımın aktif kutbudur; tüm dünyevi formların paradigması olan harf ve kelimeler aracılığıyla ifade edilmesiyle o, gaybın hazinelerinde gizli bulunan tüm olasılıkları tezahür ettiren logostan başka bir şey olmadığına işaret eder (Nasr, 1992, s. 32). Hüsn-i hatta, dikeyliği ile elif harfi, her şeyin mebdei olan aşkın prensibi sembolik olarak ifade eder. Lafzetullahdaki elif, müminin kalbini bütünüyle ihata ettiği için hiçbir şeyin girmesine izin vermez. Hafız'ın şöyle demesinin nedeni de budur:

"Kalbin tabletleri üzerinde hiçbir iz yok,

Dost'un endamının elifi bir yana

Ne yapabilirim ki, ustam başka bir harf öğretmedi bana"

Her şeyin bilinmesi için bir İlâhi ismin bilinmesi yeterlidir. Çünkü Allah'ın ismi gaybın hazineleri ve hakikat yolu için anahtardır (Nasr, 1992, s. 41). İslam sanatında hakikat hüsn-i hat ile sembolleştirilir.

Yüzyıllar boyunca bizzat güzel olarak değerlendireceğimiz hüsn-i hat, disiplinli, entelektüel bir ruha ve ele işaret etmektedir (Nasr, 1992, s. 31). Bu nedenle yeniden disiplinli bilgili ve kültürlü bir Müslüman imgesini inşa edebilmek için hüsn-i hattı öğrenmeye ve onu geliştirmeye ihtiyacımız vardır. Böylece sadece fenomenal olan güzellik numenal güzelliğe dönüşecektir. Çünkü sonsuz form ve ritim çeşitliliğiyle hüsnühattın nokta ve çizgileri merkezini oluşturan “Allah” kelimesinin ilk noktasının kapladığı yüce ilahi episteme ile münasebeti (Nasr, 1992, s. 30) olması günümüzde gençlerin yöneldiği farklı Tanrı tasavvurlarından da uzaklaşabilmelerine imkân tanıyabilir.

Hakikatin güzel ile inkişaf bulduğu başka bir geleneksel sanatımız da tezhiptir. Tezhibin amacı, Kur'an nazminin derin boyutunu hatırlatmaktır. Bu sanatta renkler, tezhip de formlar gibidir. Özellikle altın ve mavi renklerden yararlanır. Mavi sonsuzluk rengidir ve rahmeti çağırıştır. Mavi sonsuzlukta özgür olurken altın da güneş gibi özgür kılar. İslam sanatında sonsuzluk mükemmellekle ilgilidir. Formların ve renklerin güzelliği hakikati açığa çıkarır (Koç, 2014, s. 164). Tezhip sanatı, bir çiçeği görüldüğü hâlden daha incelikli olarak resmeder. Tezhip sanatında kullanılan formların uygun renklerle ritmik ve simetrik tasarımı ile ortaya

muazzam bir eser çıkmaktadır. Ortaya konulan bu eserler, güzelin hakikatle var olacağını gösteren örneklerdir. Tezhip sanatındaki çiçekler, çiçeklerin sembolleşmiş hâlleridir.

Her ne kadar dijital çağ estetik beğeni yargılarımızı değiştirmiş ve dönüştürmüş olsa da güzel ve hakikat özdeşliğini kendisinde barındıran Türk İslam sanatlarında dijital ortamı entegrasyonun sağlandığı ve bu tarz çalışmaların sanatçılar tarafından yapıldığı görülmektedir. Söz gelimi, Erol Akyavaş, Balkan Naci İslimyeli 1980 yılı sonrasında yaptığı resimlerde İslam tarihinden olayları ve İslami kavramları resimlerinde soyutlayarak çağdaş sanata dönüştürmüştür. Bir anlamda sembollerle resimle birleştirerek mistik bir sembolik dil oluşturmuşlardır. Dinsel semboller Akyavaş'ın resimlerinde farklı bir anlam bulmuştur (Çağlar, 2015, s. 110-111).

Hüsn-i hat sanatının dijital ortamda icra edildiğini ifade eden başka bir örneği de TRT 2 de yayınlanan 17 Mart 2020 yayınlanan Renkler belgeselinin 3. bölümünde Julien Breton adlı sanatçı ışınla hüsn-i hat sanatını icra etmektedir. Tunuslu bir arkadaşı ona bir hüsn-i hat kitabı hediye eder o da hat sanatına ilgi duymaya başlar. Ve hüsn-i hat sanatına icra etmeye başlar. Bir gün arkadaşı bir arkadaşı ışıkla resim yaptığından bahseder. O ilk önce bunu bir dijital hile olduğunu ifade ederek bununla ilgilenmediğini arkadaşına söyler. Yine de arkadaşı ona ışınla nasıl resim yaptığını göstermek ister. Daha sonra kendisi ışığı ele alarak fotoğraf makinasının karşısında sanatı ilk kez icra eder. Bu onun için bir devrim olur. Sanatını ışın ile icra eder. Kâğıt üzerinde sanatı icra ederken sınırlandığını ifade ederken artık üç boyutlu derinliği olan bir mekân içerisinde sanatını icra eder. Ve onu izleyenler bu süreç içerisinde imkânsız olanı tersten yazmayı başaran birini görürler. O hüsnühat sanatının onun hayata bakış açısını değiştirdiğini ifade eder. Yani ufkunu genişlettiğinden bahsetmektedir ("Renkler", 2020). Bu ifadeler hüsn-i hat sanatı dijitalle taşınsa da içeriğindeki sembolizmi beraberinde getirdiğini bize göstermektedir. Aynı zamanda bu örnek Han'ın aksine dijital ortamda da güzelin hakikat olarak sunulabileceğini gösterir.

Sonuç

Enformasyonla bardaktan boşanırcasına yağan bilgi bombardımanı objelerin niteliğini kaybetmemize neden olmuştur. Bu kayıp hem kendimizle hem de objelerle ilgili net bilgiye sahip olmamıza engel teşkil etmiştir. Bunun sonucunda neyin hakikat olduğunu neyin hakikat olmadığını bilememek bizde aporiye neden olmuştur. Bu aporiler bilginin hakikat değeri ile ilgili yanlış değerlendirmelere sebep olmuştur. Bu aporiyi sanatsal değer olan güzelda de görmek mümkündür. Dijital çağın hakikati, belirsizlikle var olurken; güzeli ise, hızla, kusursuzlukta gürültü ile var olmaktadır. Dijital çağ estetik değer anlayışını değiştirmiştir. Onu sadece bir meta hâline getirmiştir.

Antikiteden günümüze gelen estetik değer anlayışı olan güzel hakikattir argümanı dijital çağla birlikte deformasyona uğrayarak güzel pürüzsüzdür olmuştur. Hakikatle bağı yeniden kurabilmenin yolu, bedensel ve ruhsal inkişafımıza neden olan estetik deneyim ile mümkün olabilir. Dijital çağın estetik değer anlayışının güzel hakikattir anlayışı ile temellenen Türk İslam sanatları ile yeniden ifade edilmesini sağlanabilir. Türk İslam sanatları, güzelin sessizliğini, sadeliğini ve sakinliğini koruyarak güzelin hakikat olarak inkişaf bulmasını sağlar. Dijital çağın güzeli eksikliği, kusurluluğu bertaraf ederek pürüzsüzlüğü ve kusursuzluğu ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle Türk İslam sanatlarımızın çocuklarımız, gençlerimiz ve yetişkinlerimiz tarafından bilinmesine ihtiyaç vardır. Bugün toplumun, Türk-İslam sanatlarına dair yeterli bilgiye sahip olmadığı açıkça görülmektedir. Özellikle yeni nesli sanal ortamın beğeni ve güzellik anlayışından kurtarmanın yolu, onları Türk İslam sanatlarımızla buluşturmaktan geçmektedir. Bu sanatları tanıtacak atölye çalışmaları yapılabilir. Bizatihi bu atölyelerde gençlerin sanatın icrasını görmeleri sağlanabilir. Bu da çocuklarımızı, gençlerimizi

tüketimin çağının bir metası olmaktan çıkartarak görünüşteki güzeli değil de hakikatteki güzeli keşfetmesini sağlayabilir.

Bu araştırmamızda Türk İslam Sanatlarının dijital ortamda da icra edildiğini görülmüştür. Bu icraların daha fazla artırılması sanal gerçek bağımlısı olan gençlerimizin bu sanatlara ilgisini artırabilir. Hatta bu sanatların dijital ortamda üç boyutlu olarak sunulması, geçmişin kökleriyle birlikte derinlik kazanarak daha etkili bir şekilde yaşatılmasını sağlayabilir. Bu estetik deneyim güzel ile hakikatin halesinin her zaman parlamasını sağlayacaktır. Böylece bir like metası hâline gelen süjenin manasını bulmasına vesile olacaktır. Hülasa güzellik hakikat ile ışıldar. Hakikat yoksa güzel de yoktur.

Kaynakça

- Aristoteles. (2016). *Metafizik*. (Sev, Y. G. Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Aristoteles. (2020). *Politika*. (Çokana, A. ve Aygün, Ö. Çev.) 7. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Augustinus. (2019). *İtirafılar*. (Dürüşken, Ç. Çev.) 2. Baskı. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (1995). *Aşk estetiği* 3. Baskı. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Burckhardt, T. (2017). *Doğuda ve Batıda kutsal sanat sanatın ilkeleri ve yöntemleri*. (Uluç, T. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cançelik, A., Şen, İ., Yakut, E. (2024). Chatgpt 4.0'ın Türk İslam Edebiyatı metin şerhinde doğruluk değerlendirmesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 24(3), 69-91. doi:10.33415/daad.1582602
- Cevizci, A. (2000). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çağlar, G. (10/082015). *Ortadoğu İslam ülkelerinde soyutlama geleneğinin görsel sanatlardaki güncel yansımaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Işık Üniversitesi, İstanbul.
- Debord, G. (2021). *Gösteri toplumu*. (Ekmekçi, A. ve Taşkent, O. Çev.). 13. Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dijital Sanat. (2023, 12 Ekim). *Algoritmalarla geliştirilen enstürmanlar*. Türkiye: www.trt2.com.tr. <https://www.youtube.com/> adresinden erişildi.
- Dijital Sanat. (2023, 13 Ekim). *İnsan ve teknoloji* Türkiye: <https://www.trt2.com.tr>. <https://www.youtube.com/> adresinden erişildi.
- Doorly, P. (2019). *Sanatta hakikat niteliğinin dönüşü*. (Çavdar, A. Çev.) 1. Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Erbay, N. (2015). *Klasik Türk şiiri gazellerinde Leyla* 1. bs.). Erzurum: Fenomen Yayıncılık
- Fay, B. (2017). *Çağdaş sosyal bilimler felsefesi / çok kültürlü bir yaklaşım*. (Türkmen, İ. Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Galib, Ş. (2022). *Hüsnü aşk*. (Okay, M. O. Çev.) 12. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Garaudy, R. (2018). *Endülüs'te İslam; düşüncenin başkenti Kurtuba | Timaş*. (Aydın, C. Çev.) 3. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Garaudy, R. (2019). *İslam'ın aynası Camiler*. (Aydın, C. Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Hafız, M. (2015). *Kutsal sanat* 2. Baskı. İstanbul: Dört Mevsim Kitap.
- Han, B.-C. (2015). *Güzeli kurtarmak*. (K. Filiz, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2015). *Estetik (güzel sanat üzerine dersler) Cilt II / George W.F. Hegel*. (Altuğ T. ve Hünler, H. Çev.) 1. Baskı. İstanbul: Payel Yayınları.
- Heidegger, M. (2013). *Düşünmek ne demektir?* (Şentürk, R. Çev.) 2. Baskı İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Işık, A. (2013). *Din ve estetik felsefi bir inceleme*. 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İslamoğlu, M. (2015). *Kur'an'a göre Esma-i Hüсна* 3. Baskı, C. 1-3, C. 2. İstanbul: Düşün Yayıncılık.

- Keeble, B. (2016). *Her insan bir sanatçıdır geleneksel sanat felsefesi okumaları*. (Uluç, T. Çev.) 2. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kılıç, S. (2013). Sembolün gücü ve İslam'da semboller. *Diyanet İlmi Dergi*, 49(3), 7-20. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/did/issue/34678/383321> adresinden erişildi.
- Koç, T. (2014). *İslam estetiği* 5. Baskı. İstanbul: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi.
- Nasr, S. H. (1992). *İslam Sanatı ve Maneviyatı*. (Demirhan, A. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özden, H. Ö. (2002). Hellenizm öncesi Yunan Felsefesinde güzellik anlayışları / Beauty Ideas in Greek Philosophy Before Hellenism. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (17). <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniilah/issue/2731/36331> adresinden erişildi.
- Öztürk, M. (2015). *Kur'an-ı Kerim meali: anlam ve yorum merkezli çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan felsefesi terimleri sözlüğü*. (Hünler, H. Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Platon. (2010). *Devlet*. (Eyuboğlu S. ve Cimcoz, M. A. Çev.) 19. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2020). *Büyük Hippias Theages*. (Akderin, F. Çev.) 2. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.
- Renkler Julien Breton. (2020, 17 Mart). *Renkler*. Türkiye: <https://www.trt2.com>. <https://www.youtube.com/> adresinden erişildi.
- Schelling, F. W. J. von. (2024). *Sanat felsefesi*. (Ertene M. ve Arslan, S. Çev.) 1. Baskı. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Schuon, F. (2016). *Dinlerde biçim ve öz*. (Gürkan, S. L. Çev.) 1. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tatçı, M. (2012). *İşitin ey yarenler (Ciltli)*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Teknoloji ve sanat | Kolektif sanat |. (2024, 10 Haziran). *Teknoloji ve Sanat I*. Türkiye: <https://www.trt2.com.tr>. <https://www.youtube.com/> adresinden erişildi.
- Tunalı, İ. (2007). *Estetik*. 10. Baskı İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Türkmen, N., Ertas, R. N. (2024). Divan edebiyatı ve dijital kültür ilişkisi: Şeyh Galip örneği. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]*, 7(2), 616-642. doi:10.58659/estad.1492883
- Zeteroğlu, E. (2023). *Zaharya ve Dede Efendi eserlerinin yapay zekâ algoritmaları ile Karşılaştırılması*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.